

Ξαναγυρνώντας στον μακρύ ιταλικό Μάη

γράφει ο ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΣΩΤΗΡΗΣ*

Σκοπός αυτού του άρθρου να παρουσιάσει την ιδιαίτερη εμπειρία του ιταλικού «Μάη» σε όλη τη διάρκειά του που απλώνεται σε δύο δεκαετίες. Παρουσιάζονται οι δυναμικές του ταξικού ανταγωνισμού στο συνδυασμό τους με τις εξελίξεις στην Αριστερά και την ανάδυση ενός διακριτού πνεύματος επαναστατικής Αριστεράς, αλλά και οι διαφορετικές στρατηγικές τοποθετήσεις που υπήρξαν. Η ιταλική εμπειρία παραπέμπει σε αυτό το πλαίσιο σε μία ιδιαίτερη συγκυρία ηγεμονικής κρίσης, απέναντι στην οποία δεν διατυπώθηκε τελικά μία εφικτή επαναστατική στρατηγική.

Όταν μιλάμε για τον ιταλικό «Μάη» στην πραγματικότητα μιλάμε για μία πολύ ευρύτερη κοινωνική διεργασία που εκτείνεται σε μία ολόκληρη εικοσαετία κοινωνικών και πολιτικών συγκρούσεων, με ένα πολιτικό και κοινωνικό βάθος που δεν συγκρίνεται με το τι συνέβη σε άλλες χώρες.

Αφετηρία της εμπειρίας του ιταλικού Μάη η μνήμη μίας «ματαιωμένης επανάστασης» για να χρησιμοποιήσουμε τη φράση του Φερνάντο Κλαουντίν (Κλαουντίν, 1981), δηλαδή η επιλογή της ηγεσίας του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος την επαύριον της πώσης του Μουσολίνι να μην διεκδικήσει την εξουσία παρά την έκρηξη του λαϊκού κινήματος, παρ'

όλη την ενεργοποίηση των συνδικάτων και την εκλογή εργατικών επιτροπών στα εργοστάσια, την κλιμάκωση της αντιφασιστικής δράσης με τον συνδυασμό ανάμεσα στην παρτιζάνικη δράση και τη γενική απεργία σε όλη την κατεχόμενη Ιταλία τον Μάρτη του 1944 και την επέκταση της ένοπλης δράσης όλο το καλοκαίρι του 1944 και μέχρι το 1945, σε μία διαδικασία που είχε και χαρακτηριστικά εμφυλίου πολέμου (Pavone, 2013). Είναι η περίφημη «Στροφή του Σαλέρνο» (Svolta di Salerno) που έκανε ο Παλμίρο Τολιάτι, βασική ηγετική φυσιογνωμία του ΙΚΚ μετά τη σύλληψη του Γκράτσι και στέλεχος της Κομμουνιστικής Διεθνούς, πιθανώς απηχώντας και την αντίληψη των Σοβιετικών για τις μεταπολεμικές ισορροπίες. Παρότι η χριστιανοδημοκρατία (ΧΔ)

αποπέμπει τους κομμουνιστές βουλευτές από την κυβέρνηση εθνικής ενότητας το 1948, η ηγεσία του ΙΚΚ θα αρνηθεί να οξύνει τα πράγματα και θα κάνει ό,τι μπορεί, για να ηρεμήσουν τα πνεύματα μετά τη σχεδόν ένοπλη εξέγερση που ακολούθησε την απόπειρα δολοφονίας του Τολιάτι τον Ιούλιο του 1948. Την ίδια στιγμή, ο Τολιάτι θα δοκιμάσει να διαμορφώσει μία φυσιογνωμία του κομμουνιστικού κόμματος ως ενός «νέου κόμματος», ικανού να είναι λαϊκό και εθνικό συνάμα (Magri, 2009· Rossanda, 2010).

Η δεκαετία του 1950 είναι η φάση της μεγάλης αναπτυξιακής έκρηξης του ιταλικού καπιταλισμού (Βούλγαρης, 1990). Πατώντας πάνω στην παλινόρθωση της καπιταλιστικής εξουσίας στα εργοστάσια, τη συνεχή και αυταρκική πίεση πάνω στην Αριστερά και τα καθοδηγούμενα από τους κομμουνιστές συνδικάτα (Togliatti, 1961), τον αποκλεισμό της Αριστεράς από την κυβερνητική διαχείριση και τη μερική προσαρμογή επίλυσης του προβλήματος του Νότου μέσα από την κρατική χρηματοδότηση και την αγροτική μεταρρύθμιση, τη μετανάστευση είτε προς το εξωτερικό είτε από το Νότο προς τον Βορρά, την ενίσχυση του ρόλου του κράτους στην οικονομία, ο ιταλικός καπιταλισμός θα γνωρίσει εντυπωσιακούς ρυθμούς ανάπτυξης: 5,8% κατά μέσο όρο στην περίοδο 1951-1963, με τον μέσο όρο να αυξάνεται στην πενταετία 1958-63 σε 6,6%.

Η δεκαετία του 1960 ξεκινούσε ουσιαστικά με το ΙΚΚ να έχει μία ιδιαίτερα μεγάλη οργανωτική ανάπτυξη, αλλά την ίδια στιγμή να βρίσκεται σε μία μεγάλη στρατηγική αμηχανία, ιδίως από τη στιγμή που δεν μπορούσε να αναλύσει τη δυναμική του καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού. Την ίδια στιγμή μεταβάλλεται και η ίδια η δομή της εργατικής τάξης. Η μεγάλη βιομηχανική ανάπτυξη και η εσωτερική μετανάστευση τροφοδότησαν τις μεγάλες βιομηχανικές μονάδες με νέα μελεταριακά στρώματα, νέα σε ηλικία, συνήθως χωρίς τις πολιτικές εμπειρίες των προηγούμενων γενιών, που όμως αρχίζουν να επιδεικνύουν ένα εντυπωσιακό ριζοσπαστισμό. Μέσα και στο «οικονομικό θαύμα» στα τέλη της δεκαετίας του

1950 και στις αρχές της δεκαετίας του 1960 χιλιάδες νέοι εργαζόμενοι από τον Νότο θα πάνε να στελεχώσουν τα εργοστάσια του Βορρά και θα παίξουν αργότερα σημαντικό ρόλο στους εργατικούς αγώνες (Μπαλεστρίνι, 1979).

Ο ιταλικός καπιταλισμός μεταβάλλεται. Βαθαίνει ο καπιταλιστικός καταμερισμός και διαμορφώνεται ένα τειλορικό-φορντικό πρότυπο συσώρευσης, με έμφαση στην «επιστημονική οργάνωση» της εργασίας, την απόσπαση δεξιοτήτων και εμπειριών των άμεσων παραγωγών και μεταφορά τους σε λειτουργίες του συστήματος των μηχανών, την ένταξη των τεχνικών στον καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας, την έμφαση στον προγραμματισμό και τη μαζική κατανάλωση (Panzieri, 1961· Panzieri, 1976· *Quaderni Rossi*, 1968· Κοριά, 1985· Ιωακείμογλου, 1987). Παράλληλα όμως εμφανίζεται μία νέα ποιότητα στους εργατικούς αγώνες που χαρακτηρίζονται πλέον όχι απλώς από τη μαχητικότητα, αλλά και από μία σταδιακή αμφισβήτηση των βασικών πλευρών του καπιταλιστικού χαρακτήρα της παραγωγής (ιεραρχία μέσα στην παραγωγή, διαβαθμίσεις στις αμοιβές, κανονισμοί εργασίας) και την προβολή αιτημάτων ολοένα και περισσότερο όχι απλώς ριζοσπαστικών αλλά και έντονα εξισωτικών (Wright, 2002).

Η πρώτη συμβολική αποτύπωση αυτού του ριζοσπαστισμού θα είναι οι διαδηλώσεις στη Γένοβα τον Ιούλιο του 1960. Την ίδια στιγμή που η ΧΔ αποπειράται να σχηματίσει κυβέρνηση με συμμετοχή του MSI, του φασιστικού κόμματος, δίνεται άδεια να γίνει το συνέδριο του MSI στη Γένοβα, πόλη με μεγάλη ιστορία στην αντίσταση και ισχυρή παρουσία της Αριστεράς. Το αποτέλεσμα θα είναι μεγάλες διαδηλώσεις, τεράστιες συγκρούσεις με την αστυνομία με πολλούς νεκρούς. Τελικά η κυβέρνηση Ταμπρόνι θα καταρρεύσει και θα ανοίξει ο δρόμος για τις κυβερνήσεις της κεντροαριστεράς. Σε αυτή τη σύγκρουση μία νέα κοινωνική κατηγορία θα έρθει στο προσκήνιο: Οι «νέοι με τα ριγέ μπλουζάκια», νέοι αγωνιστές που είχαν σχέση μνήμης (και όχι συμμετοχής) με τον αντιφασιστικό αγώνα και οι οποίοι εξέφραζαν την έμπρακτη άρνηση των

ορίων της «ταξικής ειρήνης» της δεκαετίας του 1950 (Balestrini κ.ά., 1997).

Σε πρώτη φάση οι πιο ανήσυχες φωνές θεωρητικής προσέγγισης «του νεο-καπιταλισμού» και της νέας εργατικής μαχητικότητας προέρχονται από την αριστερή πτέρυγα του ΙΣΚ, με emblematicή φυσιογνωμία τον Ρανιέρο Παντσέρι, που κατορθώνει γύρω από το εγχείρημα των *Quaderni Rossi* να συσπειρώσει ένα ευρύτερο φάσμα από διανοούμενους και συνδικαλιστές, που θέλουν να μελετήσουν τις μορφές του οξυμένου ταξικού ανταγωνισμού, που αναδύονταν, και να επανακατοχυρώσουν την εργατική κεντρικότητα.

Βασική θέση αυτού του ρεύματος θα είναι ότι η ίδια η εξέλιξη της καπιταλιστικής οργάνωσης της εργασίας διαμορφώνεται από τη διαρκή δραστηριότητα της ταξικής πάλης μέσα στην παραγωγή, τη διαρκή παρουσία του ταξικού ανταγωνισμού *μέσα* στο πεδίο της παραγωγής, *μέσα* στο εργοστάσιο. Τη θέση αυτή θα συμπυκνώσει λίγο αργότερα με τον καλύτερο τρόπο ο Μάριο Τρόντι:

«Είχαμε εκτιμήσει ακόμα και εμείς την καπιταλιστική ανάπτυξη σαν πρωταρχική, και τους εργατικούς αγώνες μόνο στη συνέχεια. Αυτό είναι λάθος. Πρέπει να αντιστρέψουμε το πρόβλημα αλλάζοντας τη σηματοδότησή του, ξεκινώντας από την αρχή: και η αρχή είναι η πάλη της εργατικής τάξης. Στο στάδιο του κοινωνικά αναπτυγμένου κεφαλαίου, η καπιταλιστική ανάπτυξη είναι υποταγμένη στους εργατικούς αγώνες, έρχεται μετά απ' αυτούς και πρέπει να αντιστοιχίσει σε αυτούς τον πολιτικό μηχανισμό της ίδιας της παραγωγής».

(Τρόντι, 2018: 26)

Ο εργατισμός εντοπίζει την ολοένα και μεγαλύτερη όξυνση των αντιφάσεων του τείλορικού-φορντικού καθεστώτος συσσώρευσης, την ολοένα και μεγαλύτερη δραστηριότητα του κοινωνικού ανταγωνισμού *μέσα* στο εργοστάσιο, την προοπτική κινημάτων και αγώνων που θα αμφισβητούσαν την καπιταλιστική οργάνωση της εργασίας, τη «στρατηγική της άρνησης» (Tronti, 2006). Απαντούν και σε ένα

έλλειμμα της επίσημης γραμμής του ΙΚΚ, δηλαδή την αδυναμία να ιδωθεί η άμεση διαδικασία παραγωγής ως πεδίο ταξικού ανταγωνισμού, εφόσον θεωρούνταν λίγο-πολύ ουδέτερη, και την επικέντρωση μόνο σε ζητήματα διανομής. Με το να μην περιορίζονται σε ζητήματα διανομής μπορούσαν να θέσουν με άλλους όρους το αίτημα του εργατικού ελέγχου. Όπως παρατηρούσε ήδη από το 1961 ο Ρανιέρο Παντσέρι:

«Με το να συζητούν τους χρόνους και τους ρυθμούς της εργασίας, τις μεθόδους, τις σχέσεις του μισθού με την παραγωγικότητα, έρχονται σε αντίθεση με το κεφάλαιο στο εσωτερικό του ίδιου του μηχανισμού της συσσώρευσης. [...] Προχωρώντας με αγώνες που διεξάγονται στις πιο ισχυρές επιχειρήσεις, που ήσαν στην αιχμή του σύγχρονου καπιταλισμού, επιβεβαιώνουν ότι είναι διεκδικήσεις πρωτοπόρες με μία δυναμική ρήξης».

(Panzieri, 1961: 70)

Εάν οι διαδηλώσεις στη Γένοβα τον Ιούλιο του 1960 σηματοδοτούσαν την εμφάνιση ενός νέου εργατικού ριζοσπαστισμού, η πρώτη μεγάλη κινητοποίηση, που θα ανοίξει έναν κύκλο μεγάλων εργατικών αγώνων, θα είναι η απεργία της FIAT τον Ιούλιο του 1962. Η FIAT, σύμβολο του ιταλικού καπιταλισμού και ιδιαίτερα ικανή στο να καταστέλλει τη συνδικαλιστική δράση βρίσκεται σε μεγάλο αναβρασμό. Για πρώτη φορά η FIOM εξετάζει το ενδεχόμενο γενικής απεργίας σε όλη τη FIAT, ενώ υπάρχουν ολοένα και αυξανόμενες εντάσεις και συγκρούσεις, κυρίως μέσα από την προσπάθεια της διοίκησης να αυξήσει σημαντικά τους ρυθμούς παραγωγής. Κατά τη διάρκεια της απεργίας ένα από τα συνδικάτα, η UIL, υπογράφει χωριστή συμφωνία και τα γραφεία της στην Piazza Statuto στο Τορίνο γίνονται στόχος δέκα χιλιάδων εργατών που προσπαθούν να τα κάψουν. Για δύο μέρες συγκροούνται με την αστυνομία που προσπαθεί να τα υπερασπιστεί (*Quaderni Rossi*, 1968· Balestrini κ.ά., 1997). Η επίσημη Αριστερά και ιδίως το PCI είναι αμήχανη, ενώ τα συνδικάτα ταλαντεύονται και η αναστολή των αγώνων επιτρέπει συγκυριακά στη FIAT

να ανακτήσει τον έλεγχο της παραγωγής. Όμως, μία νέα εργατική φιγούρα βγαίνει στο προσκήνιο: Από την καρδιά του τείλορικού εργοστάσιου με καταγωγή συχνά από τον Νότο, χωρίς μεγάλη πολιτικοποίηση, αλλά με έντονη ριζοσπαστικοποίηση που αμφισβητεί την ίδια την καπιταλιστική οργάνωση εργασίας (Νέγκρι, 1983).

Η σημασία των εργατιστών, παρά τις διαφορές τους –που οδήγησαν στη διάσπαση των *Quaderni Rossi* και τη δημιουργία του περιοδικού *Classe Operaia* και αργότερα του *Contropiano*– ήταν ότι αποτέλεσαν σημεία αναφοράς ενός ευρύτερου φάσματος αναζητήσεων είτε από τη μεριά πρωτοπόρων αγωνιστών με αναφορά στο εργατικό κίνημα, είτε αγωνιστών που είχαν δραστηριοποίηση στο φοιτητικό κίνημα. Μέσα από έντυπα όπως τα *Quaderni Rossi* και αργότερα η *Classe Operaia*, αλλά και μέσα από την πρακτική της «εργατικής έρευνας» (Panzieri, 1976· Cavazzini, 2013), δηλαδή της ανάλυσης του καπιταλισμού όχι μόνο στο επίπεδο των γενικών τάσεων αλλά και σε αυτό του εργοστασίου, των μορφών καπιταλιστικής οργάνωσης αλλά και των μορφών συλλογικότητας και αλληλεγγύης σε στενή επαφή με τους ίδιους τους εργάτες, αρχίζουν κύκλοι διανοουμένων, συνδικαλιστών και εργατών να συνεργάζονται σε διάφορες περιοχές, να εκδίδουν τοπικά προσανατολισμένα έντυπα, να επεξεργάζονται τις εμπειρίες των αγώνων (Wright, 2002· Borio κ.ά., 2005· Negri, 2015).

Την ίδια ώρα το ΙΚΚ μετατοπίζεται προς τα δεξιά. Βασική κατεύθυνση του κόμματος παραμένει ο «μετωπισμός», που επιμένει στον «τονισμό των καθυστερήσεων του ιταλικού και ευρωπαϊκού καπιταλισμού, την επιλογή των αντιφάσεων που προέρχονται από την ανάπτυξη σαν προνομιούχο πεδίο αγώνα, την υιοθέτηση συνθημάτων σαν την “εθνική οικονομική ανάπτυξη” και “υπεράσπιση των δημοκρατικών ελευθεριών”» (*Il Manifesto*, 1975: 175). Γύρω από αυτήν ωστόσο υπάρχει μία ανοιχτή σύγκρουση ανάμεσα σε δύο βασικές γραμμές: Η δεξιά γραμμή επέμενε ότι η δυναμική του «νεοκαπιταλισμού» έδινε μεγαλύτερες δυνατότητες «ρεφορμιστικής εισδοχής

του ΙΚΚ στη διαχείριση της αστικής εξουσίας, όχι μόνο στο κυβερνητικό επίπεδο αλλά σε όλα τα επίπεδα της κοινωνίας – τοπική αυτοδιοίκηση, συνεταιρισμοί, συνδικάτα, εθνικοποιημένες βιομηχανίες» (Magri, 1971: 41). Η αριστερή γραμμή υποστήριζε ότι μέσα στο νέο πεδίο των κοινωνικών αγώνων ήταν αναγκαία μία «νέα στρατηγική, ικανή να θέσει ευθέως και ριζικά το πρόβλημα της ανατροπής όλου του συστήματος» (Magri, 1971: 41). Παρά την ισχύ που είχε μέσα στο ΙΚΚ, η αριστερή πτέρυγα θα ηττηθεί το 1966, πράγμα το οποίο σήμαινε ότι το ΙΚΚ δεν θα εκμεταλλευθεί την «ιστορική ευκαιρία να μπορέσει να διαβλέψει την κρίση που ωριμάζε μέσα στην ιταλική κοινωνία και να συντονιστεί με το μαζικό κίνημα που σύντομα θα ξεσπούσε» (Magri, 1971: 41).

Ωστόσο, την ίδια στιγμή εμφανίζονται νέα ρεύματα μέσα στην Αριστερά. Η αριστερή πτέρυγα του Σοσιαλιστικού Κόμματος διαφωνώντας με τη συμμετοχή σε κυβερνήσεις της κεντροαριστεράς, αποχωρεί και διαμορφώνει το PSIUP (Σοσιαλιστικό Κόμμα Προλεταριακής Ενότητας). Αρχίζουν να εμφανίζονται οι πρώτες «μαρξιστικές-λενινιστικές» (μ-λ) ομάδες.

Την ίδια περίοδο, το ιταλικό φοιτητικό κίνημα έχει την ιδιαιτερότητα να έχει μεγάλο βάθος, να προηγείται χρονικά άλλων ανάλογων σε άλλες χώρες και να έχει ένα εντυπωσιακό πολιτικό βάθος. Οι προσδοκίες κοινωνικής ανόδου που σχετίζονται με την πρόσβαση στην ανώτατη εκπαίδευση συγκρούονται με τις δύσκολες συνθήκες που αντιμετωπίζουν οι φοιτητές μέσα στις σχολές (ακαδημαϊκός μανδραρισμός και συντηρητισμός, ελλείψεις υποδομών, βαρετά μαθήματα), αλλά και με τη διαπίστωση ότι η κατοχή του τίτλου δεν συνεπαγόταν αυτόματα και κοινωνική κατοχύρωση. Αυτά δημιουργούσαν αντικειμενικά το υπόβαθρο για όλο και μεγαλύτερη ριζοσπαστικοποίηση. Προάγγελος των καταλήψεων, οι κινητοποιήσεις (καταλήψεις) στο Πανεπιστήμιο του Τρέντο τον Γενάρη-Φλεβάρη του 1966 και το φθινόπωρο του 1966. Τον Ιανουάριο του 1967 υπάρχουν καταλήψεις στην Πίζα, την Μπολόνια, το Κάλιαρι και το Καμερίνο και τους επόμενους μήνες οι αγώνες ριζοσπαστικοποι-

ούνται στο Τορίνο και τη Νάπολη. Αποκορύφωμα αυτού του κύκλου των κινητοποιήσεων θα είναι οι μεγάλες συγκρούσεις των φοιτητών με την αστυνομία στη Valle Giulia στη Ρώμη την 1 Μάρτη του 1968, που σηματοδοτεί μία τομή και στη μαχητικότητα των φοιτητών και στην αστυνομική βία (Viale, 1978· Ντελ Καρία, 1986).

Αποτέλεσμα ήταν η ολοένα και μεγαλύτερη ριζοσπαστικοποίηση των φοιτητών. Αυτή αποτυπώνεται σε ένα πλήθος τοποθετήσεων που σταδιακά προχωρούν σε μία όλο και πιο βαθιά κριτική του εκπαιδευτικού μηχανισμού, αμφισβήτηση του ρόλου του στην αναπαραγωγή της κοινωνικής ιεραρχίας, άρνηση του καταπιεστικού, εκμεταλλευτικού και αλλοτριωτικού χαρακτήρα της σύγχρονης καπιταλιστικής κοινωνίας και στην αναζήτηση όρων σύνδεσης με άλλα κινήματα εκτός πανεπιστημίου (Viale, 1968). Αποτυπώνεται επίσης σε όλο τον πλούτο των πρακτικών που θα δοκιμάσει, με την ολόπλευρη και έμπρακτη αμφισβήτηση της καθηγητικής εξουσίας, τα αντιμαθήματα, το συνεχές άνοιγμα προς την κοινωνία, τον βαθιά δημοκρατικό χαρακτήρα που θα πάρει. Θα έχει επίσης έναν εντυπωσιακό βαθμό θεωρητικής συγκρότησης και αναζήτησης. Με τον τρόπο αυτό θα ανανεώσουν την κριτική προς τον καπιταλιστικό εκπαιδευτικό μηχανισμό, αλλά και θα αποτελέσουν το πεδίο ανάδυσης μίας νέας πολιτικοποίησης, επικριτικής έως και εκθρικής απέναντι στον κομμουνιστικό ρεφορμισμό. Μέσα από αυτές τις εμπειρίες, σε συνδυασμό με την απήχηση των επαναστατικών παραδειγμάτων από το εξωτερικό, η πολιτικοποίηση των φοιτητών θα βγει από τα όρια των σχολών, θα ανοιχτεί στην κοινωνία, θα συναντήσει τους εργατικούς αγώνες και θα συνδιαμορφώσει τις μεγάλες οργανώσεις της ιταλικής επαναστατικής Αριστεράς. Στο 1968 πλέον η γραμμή των περισσότερων φοιτητικών πρωτοποριών θα είναι η στροφή προς το εργοστάσιο στη διαδρομή προς το «καυτό φθινόπωρο».

Με λίγα λόγια, είτε είναι η Πίζα, το Τρέντο ή το Τορίνο, με την αντίληψη του φοιτητή ως εργατική δύναμη, της κριτικής της νεοκαπιταλιστικής τεχνοκρατίας στην ανάλυση της σύγκλισης μεταξύ νεοκαπι-

ταλισμού και πανεπιστημιακών ιεραρχιών, το ιταλικό φοιτητικό κίνημα εκφράζει στις πιο εξελιγμένες σκέψεις του, μία σειρά καθοριστικών σημείων: η σημερινή οργάνωση της γνώσης από τα πανεπιστημιακά ιδρύματα είναι μία στιγμή στην προηγμένη καπιταλιστική κοινωνία. Αυτή η οργάνωση πρέπει να μετασχηματιστεί πλήρως, με αυτό τον μετασχηματισμό να μπορεί να γίνει μόνο μέσω μίας διαδικασίας επαναστατικού μετασχηματισμού της καπιταλιστικής κοινωνίας: η δράση των φοιτητών μπορεί να οδηγήσει μόνο σε μία διασταύρωση με την ανταγωνιστική στιγμή του καπιταλιστικού συστήματος που είναι η εργατική τάξη (Cavazzini, 2018: 48).

Την ίδια στιγμή, παρότι το ιταλικό φοιτητικό κίνημα είχε ήδη ξεδιπλωθεί περισσότερο από ό,τι σε άλλες χώρες, ο γαλλικός Μάης του 1968 είναι μία καταλυτική εμπειρία, καθώς για πρώτη φορά βλέπουν με τέτοιο συμπυκνωμένο τρόπο τη δυνατότητα μίας επαναστατικής ρήξης.

Το «καυτό φθινόπωρο» του 1969 εκπροσωπεί ακριβώς την κλιμάκωση των εργατικών αγώνων και μάλιστα με έντονα *εξισωτικά* αιτήματα και μία νέα συνάντηση ανάμεσα στο εργατικό κίνημα και την επαναστατική Αριστερά. Κυριαρχούσε το αίτημα να υπάρξουν ίσες αυξήσεις σε όλους με αντικατάσταση του περίπλοκου συστήματος που επικρατούσε στα περισσότερα εργοστάσια, όπου ο μισθός χωριζόταν στον βασικό και σε ένα πλήθος επιδομάτων ανάλογα με την ειδικότητα και το τμήμα, με τις αυξήσεις να έχουν μεγάλες διακυμάνσεις ιδίως στο δεύτερο τμήμα, οδηγώντας και σε μεγάλες διαιρέσεις ανάμεσα στους εργαζομένους (Μπαλεστρίνι, 1979). Διεκδικούσαν την παρέμβαση στους χρόνους και ρυθμούς της εργασίας, αμφισβητούσαν τον εργοστασιακό δεσποτισμό και διεκδικούσαν μία άλλη δημοκρατική λειτουργία στους χώρους δουλειάς, ενώ είχε ήδη αρχίσει να αναδύεται και ένα συνδικαλιστικό δυναμικό έτοιμο να δώσει τις μάχες για αυτούς τους στόχους. Όπως παρατηρούσε ο Λούτσιο Μάγκρι στις παραμονές του «καυτού φθινοπώρου» του 1969:

«Σαν απάντηση στην εντατικοποίηση του ρυθμού εργασίας σχηματίστηκαν μέσα

στην επιχείρηση συνδικαλιστικά στελέχη ικανά να αμφισβητούν μόνη την εργοδοτική αυθαιρεσία και εγκαθιδρύθηκε μία πραγματική εργατική συμμετοχή στη διοργάνωση και τη διεύθυνση των αγώνων».

(Μάγκρι, 1975: 101)

Τον Απρίλιο του 1968, στην κλωστοϋφαντουργία Marzatto στο Valdagno μία απεργία ξεφεύγει από τα χέρια της καθολικής εργατικής συνμοσπονδίας και μετατρέπεται σε λαϊκή εξέγερση με τους εργάτες να γκρεμίζουν το άγαλμα του ιδρυτή της εταιρείας και πλήθος αστυνομικών να συγκεντρώνονται για να την αντιμετωπίσουν. Στη συνέχεια ξεσπά μεγάλος αγώνας στη χημική βιομηχανία Montedison στο Porto Marghera κοντά στη Βενετία. Αυτό τον αγώνα, που θέτει πρωτίστως το αίτημα για ίση αύξηση για όλους, οι εργαζόμενοι αρνούνται να τον αναθέσουν στους συνδικαλιστικούς εκπροσώπους και αντίθετα υιοθετούν το πρότυπο της *συνέλευσης*, που έβλεπαν να χρησιμοποιούν οι φοιτητές. Ταυτόχρονα, είναι η πρώτη από τις μεγάλες απεργίες στην οποία παίζουν σημαντικό ρόλο οργανώσεις της επαναστατικής Αριστεράς (στη συγκεκριμένη περίπτωση αυτό που αργότερα θα αποτελέσει τμήμα της Potere Operaio) καθώς και φοιτητές που μεταφέρουν το κλίμα του δικού τους αναβρασμού (Negri, 2015).

Σε αυτή τη φάση δύο δυναμικές, που είχαν ήδη προηγηθεί από τις αρχές της δεκαετίας του 1960, επενεργούν καταλυτικά. Από τη μία, η προεργασία που είχε γίνει μέσα από τα έντυπα και τους κύκλους γύρω από τον εργατισμό και ο τρόπος που αποτελούσαν σημεία συνάντησης ανάμεσα σε πρωτοπόρα εργατικά και συνδικαλιστικά κομμάτια και νέους διανοούμενους. Από την άλλη, το φοιτητικό κίνημα και οι πρωτοπορίες του, στη στροφή από το φοιτητικό ριζοσπαστισμό προς την αναζήτηση της συνάντησης με την εργατική τάξη. Είναι σε εκείνο το σημείο που αυτά τα ρεύματα πολιτικοποίησης κατορθώνουν να πάψουν να είναι «εξωτερικά», παύουν να είναι απλώς αυτοί που μοιράζουν μαχητικές προκηρύξεις στις πύλες των μεγάλων εργοστασίων και

κατορθώνουν να αποκτήσουν εσωτερικούς δεσμούς και να διαμορφώσουν νέες εργατικές πρωτοπορίες. Στις 22 Μαρτίου του 1969 οι εργάτες στο εργοστάσιο Μιραφιόρι της FIAT αρνήθηκαν να υπακούσουν σε μία εντολή της διοίκησης να ανεβάσουν τον ρυθμό της παραγωγής. Στις 11 Απριλίου για πρώτη φορά ολόκληρη η FIAT κατέβηκε σε απεργία. Ακολούθησαν 50 μέρες συνεχόμενου αγώνα με αποκορύφωμα την κινητοποίηση στις 3 Ιουλίου του 1969, με πολύ μεγάλες συγκρούσεις ανάμεσα στους απεργούς και την αστυνομία. Όπως έγραφε και ένα σύνθημα σε ένα οδόφραγμα: «Τι ζητάμε; Τα πάντα».¹

Το κλίμα αποτυπώνει και το παρακάτω απόσπασμα από μία ανακοίνωση της Συνέλευσης των Εργατών και Φοιτητών του Τορίνο δύο μέρες αργότερα:

«Ο πολιτικός πλούτος του αγώνα στη FIAT, η δύναμή του, επιτρέπει σήμερα σε όλη την ιταλική εργατική τάξη να περάσει σε μία φάση γενικού κοινωνικού αγώνα πάνω σε στόχους, μορφές και ρυθμούς, που δεν θα καθορίζονται με βάση τις απαιτήσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης, [...] αλλά από την αυτόνομη οργάνωση των εργατών».²

Εκτός από τη FIAT, τη Montedison και την Pirelli στο Μιλάνο (όπου θα παίξει ρόλο και η επηρεασμένη από την Avanguardia Operaia τοπική ενωτική επιτροπή βάσης – CUB), σύντομα η αναταραχή επεκτείνεται σε όλη την Ιταλία. Πάνω από 5 εκατομμύρια εργάτες συμμετείχαν σε απεργίες εκείνο το φθινόπωρο και χάθηκαν συνολικά 530 εκατομμύρια ανθρωπόωρες σε απεργίες. Στη γενική απεργία στις 19 Νοέμβρη του 1969 συμμετέχουν 20 εκατομμύρια εργαζόμενοι (Abse, 1985). Η αναταραχή επεκτείνεται πέρα από τα στρώματα της χειρωνακτικής εργασίας και σε στρώματα υπαλλήλων και

1. Βλ. το χρονικό και την προκήρυξη της Συνέλευσης Εργατών και Φοιτητών μετά τις συγκρούσεις με την αστυνομία, αντίστοιχα στην ιστοσελίδα <http://www.nelvento.net/archivio/68/operai/traiano02.htm> καθώς και στην ιστοσελίδα <http://www.nelvento.net/archivio/68/operai/traiano01.htm>.

2. <http://www.nelvento.net/archivio/68/operai/traiano02.htm>

τεχνικών. Συζητιέται ιδιαίτερα ο ρόλος των τεχνικών στην παραγωγή και η ανάγκη να αμφισβητήσουν το ρόλο τους στην οργάνωση της εργασίας και να στρατευτούν στην πλευρά των εργατών (Il Manifesto, 1973). Νέες μορφές οργάνωσης αρχίζουν να αναδύονται: πλάι στις συνελεύσεις θα αρχίσουν να επεκτείνονται μορφές όπως οι CUB, οι ενωτικές επιτροπές βάσης που θα παίξουν σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη των επόμενων αγώνων και θα αποτελέσουν την πηγή της ριζοσπαστικοποίησης των κινητοποιήσεων. Το παρακάτω απόσπασμα από μία ανακοίνωση της CUB της Pirelli είναι πολύ χαρακτηριστικό:

«Η Ενωτική Επιτροπή θέλει να είναι μία πρωτοβουλία συσπείρωσης των εργατών στη βάση μίας ακριβούς κατανόησης των προβλημάτων του εργοστασίου, ενσωματώνοντας τις διεκδικήσεις σε μία πιο γενική αμφισβήτηση, πολιτική αλλά όχι κομματικοποιημένη, με σκοπό να ενώσει όλους τους εργάτες της Pirelli σε έναν αγώνα όλου του εργοστασίου ενάντια στα αφεντικά. Η ενότητα των εργατών πρέπει να γεννηθεί από την απαίτηση να λυθούν τα προβλήματα, που αφορούν την κατάσταση των εργατών, με τον αγώνα ενάντια στην πολιτική της εργοδοσίας. Ανεξάρτητα από τη συνδικαλιστική δομή ή το κόμμα, η Επιτροπή θέλει να διαμορφώσει μία ενότητα βάσης, όπου κάθε εργάτης συμμετέχει χωρίς να περιμένει εντολές από πάνω και χωρίς να πιστεύει ότι κάποιος άλλος μπορεί να λύσει τα δικά του προβλήματα».³

Πάνω από όλα, μέσα σε αυτούς τους αγώνες αρχίζουν και διαμορφώνονται πρωτόγνωρες μορφές συλλογικότητας και αυτοοργάνωσης των ίδιων των εργατών. Πλάι και συχνά ενάντια στην παραδοσιακή «από τα πάνω» οργάνωση των συνδικάτων, αρχίζει και γίνεται κυρίαρχη μορφή η συνέλευση του εργοστασίου ή πιο συχνά του τμήματος. Πολύ συχνά οι απεργίες ξεκινούν χωρίς την έγκριση του

συνδικάτου, απλώς επειδή το συναποφασίζουν οι εργάτες συγκεκριμένου τμήματος. Δοκιμάζονται πρωτόγνωρες μορφές κινητοποίησης όπως είναι οι πορείες μέσα στο εργοστάσιο, όπου οι εργάτες από ένα τμήμα που απεργεί κάνουν πορεία προς τα άλλα τμήματα προκαλώντας ακόμη μεγαλύτερη αναταραχή. Αναδύονται νέες μορφές συλλογικής συνείδησης και γρήγορες μορφές πολιτικοποίησης, ακόμη και σε εργάτες που δεν είχαν προηγούμενη πολιτική εμπειρία.

«Οι εργάτες συνειδητοποιήσαν ένα αποφασιστικό γεγονός: Η καπιταλιστική οργάνωση της εργασίας δεν είναι άτρωτη, ο εργάτης δεν είναι το παθητικό γράναζι ενός αντικειμενικού μηχανισμού, του οποίου τους νόμους δεν μπορεί να συλλάβει και που δεν μπορεί να αμυνθεί απέναντι σε αυτόν παρά μόνο με αύξηση της κούρασής του με αντίτιμο σε χρήμα. Το όπλο, που του χρειάζεται να κατακτήσει, είναι μία δύναμη που αμφισβητεί άμεσα την οργάνωση της παραγωγής, τους νόμους της, τους ρυθμούς της, την ποσότητά της ακόμα, πέρα από τα όρια των συμβάσεων.

(Καστελίνα, 1975: 115)

Αποτέλεσμα των απεργιών του φθινοπώρου του 1969 ήταν μία σειρά από πολύ σημαντικές κατακτήσεις στις συλλογικές συμβάσεις και στο θεσμικό επίπεδο. Τα κινήματα αυτά δεν ήταν μόνο μαχητικά και μαζικά, αλλά αμφισβητούσαν ευθέως τον πυρήνα της καπιταλιστικής οργάνωσης της εργασίας και τις σχέσεις εξουσίας μέσα στην παραγωγή. Έμπρακτα αποτελούσαν άρνηση της ουδετερότητας της τεχνικής και των «παραγωγικών δυνάμεων». Προσέφεραν μία μεγάλη εμπειρία για το βάθος μίας αντικαπιταλιστικής τοποθέτησης.

Μέσα σε όλη αυτή τη συγκυρία αναδιτάσσονται και οι συσχετισμοί στην ιταλική Αριστερά. Το ΙΚΚ αντιμέτωπο με μία μεγάλη κλίμακα κοινωνική αναταραχή, που ταυτόχρονα ήταν και άμεσα ή έμμεσα σε ρήξη με την πολιτική του γραμμή και ιδίως τη λογική της εθνικής δημοκρατικής ανάπτυξης και της ανάθεσης όλης

3. Απόσπασμα από ανακοίνωση της CUB της Pirelli τον Ιούνιο του 1968 <http://www.nelvento.net/archivio/68/autonomia/cubpirelli.htm>

της ελπίδας στην πιθανότητα μίας κυβέρνησης της Αριστεράς για «δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις», προσπαθεί να αναπροσαρμόσει τη στρατηγική του. Παρότι αποφεύγει την ευθεία σύγκρουση με το φοιτητικό κίνημα και τον νέο εργατικό ριζοσπαστισμό, εντούτοις αδυνατεί να επεξεργαστεί την αναγκαία πρωτότυπη επαναστατική στρατηγική που απαιτούσε η περίοδος.

Αυτό θα οδηγήσει και στη ρήξη στο εσωτερικό του και την αποχώρηση σημαντικών στελεχών που θα στελεχώσουν την ομάδα του *Il Manifesto*, ένα ρεύμα που συνδύαζε τη βαθιά γείωση στις διαισθητικές του ιταλικού κομμουνισμού με το ριζοσπαστισμό των νέων κινήματων. Το *Manifesto* αμφισβητεί το σύνολο της τακτικής του «μετωπισμού», όπως είχε διατυπωθεί ήδη από τη δεκαετία του 1930. Αναδιατυπώνεται η δυνατότητα του πρωτοπόρου και επαναστατικού ρόλου της εργατικής τάξης, στη συμμαχία της με άλλα στρώματα εργαζομένων και τη ριζοσπαστικοποιημένη τεχνική διανόηση. Απορρίπτεται πλήρως το σοβιετικό πρότυπο σοσιαλιστικής οικοδόμησης, αντιμετωπίζεται θετικά το παράδειγμα της Πολιτιστικής Επανάστασης, τίθεται το θέμα της ολόπλευρης αμφισβήτησης του σύγχρονου ιμπεριαλισμού. Απορρίπτεται ο παραδοσιακός οικονομισμός του επίσημου κομμουνιστικού κινήματος και τίθεται το θέμα της όξυνσης των αντιφάσεων που αφορούν τις παραγωγικές σχέσεις. Πάνω από όλα επιβεβαιώνεται η ωριμότητα και η επικαιρότητα του κομμουνισμού.

Όλα αυτά σημαίνουν ότι για πρώτη φορά στην ιστορία, ο κομμουνισμός με τη ριζική έννοια, και άρα ο σοσιαλισμός ως φάση μετάβασης, γίνεται ένα ώριμο ζήτημα και ένα πιθανό πολιτικό πρόγραμμα. Για πρώτη φορά η εργατική τάξη και το κόμμα της μπορούν να διεξάγουν έναν αγώνα, όχι πλέον υιοθετώντας τις διεκδικήσεις που αρμόζουν σε άλλα κοινωνικά στρώματα και εκφραζόμενα ως υποτελείς δυνάμεις, αλλά με το να παρουσιάζεται να προχωρά ως ηγεμονική δύναμη, φορέας μίας νέας σχέσης παραγωγής και ενός νέου μοντέλου κοινωνικής οργάνω-

σης. Με αυτή τη βαθιά δύναμη, η επανάσταση μπορεί εκ νέου να είναι, όπως ήταν για τον Μαρξ, γεγονός «κοινωνικό» πριν γίνει «πολιτικό»: η κατάκτηση της κρατικής εξουσίας γίνεται το μέσο για την επιβεβαίωση μίας νέας κοινωνικής ηγεμονίας: δεν υπάρχει πια αντίφαση ή άλμα ανάμεσα στην εξουσία και το πρόγραμμα· το προλεταριάτο είναι σε θέση να εκφράσει και να πραγματοποιήσει το περιεχόμενο στη βάση του οποίου διεκδικεί την εξουσία. [...] Εδώ βρίσκεται ο άξονας μίας νέας στρατηγικής για την επανάσταση στη Δύση (*Il Manifesto*, 1970).

Μέσα από την ίδια δυναμική αναδύονται και οι άλλες οργανώσεις. Η ιστορία τους είναι η ιστορία των κινήματων από τα οποία προκύπτουν. Είναι η γείωση της *Avanguardia Operaia*, της πιο «λενινιστικής» από τις μεγάλες οργανώσεις, σε συγκεκριμένους μεγάλους εργασιακούς χώρους, ιδίως του Μιλάνου, όπως η *Sit-Siemens* και η *Pirelli*, καθώς και ο ρόλος που θα παίξει στη συγκρότηση των πρώτων *CUB* και συνολικά η προσπάθεια για την αναδιατύπωση βασικών θέσεων για ένα ταξικό κίνημα που να συγκρούεται με τον πυρήνα του κυρίαρχου προτύπου καπιταλιστικής ανάπτυξης (*Avanguardia Operaia*, 1968). Θα είναι οι μαζικές συνελύξεις εργατών και φοιτητών το 1969 και ιδίως στο Τορίνο (όπου και το όνομα αρχικά θα είναι απλώς το μότο των προκλήσεων που έβγαζε η Συνέλευση) για τη *Lotta Continua*, που θα ενισχυθεί και με ένα κομμάτι που θα προέλθει από το χώρο του εργατισμού, ιδίως από την περιοχή της Πίζα, καθώς και από στελέχη του φοιτητικού κινήματος από άλλες περιοχές. Δεν είναι τυχαίο ότι από εκεί ξεκινά και η έκδοση της εβδομαδιαίας εφημερίδας με τον τίτλο *Lotta Continua* (που θα έχει αρχικά κυκλοφορία 65.000 φύλλων). Μάλιστα, η οργάνωση, που θα έχει μεγάλη οργανωτική ανάπτυξη, σε πρώτη φάση είναι περισσότερο ένα δίκτυο συντονισμού και αναφοράς σημαντικών εργατικών και νεολαιίστικων πρωτοποριών, με έμφαση στις μεγάλες συνελύξεις που καθόριζαν τη γραμμή ή την κατεύθυνση της εφημερίδας. Ως η περισσότερο κινηματική και αυθορμητιστική από όλες τις

οργανώσεις⁴ θα ασκεί και τη μεγαλύτερη έλξη σε πρωτοπόρα κομμάτια, θα επικεντρώσει ιδιαίτερα στα νέα κοινωνικά κινήματα όπως το γυναικείο, θα δώσει και ιδιαίτερο βάρος στην αντιφασιστική δράση και θα ανοιχτεί σε ζητήματα που αφορούσαν τη συνολική συνθήκη ζωής των εργατικών μαζών πρωταγωνιστώντας π.χ. στα κινήματα για τη στέγαση.

Αντίστοιχες συναντήσεις με τους μεγάλους αγώνες αλλά και διαφορετικές επιλογές βλέπουμε και σε άλλα κομμάτια που βγήκαν από τον ευρύτερο χώρο του εργατισμού. Παρά την επιστροφή στελεχών όπως ο Μάριο Τρόντι, ο Μάσιμο Κατσιάρι και Αλμπέρτο Αζόρ Ρόζα προς το ΙΚΚ, το 1968-1969 παραμένουν ένα σημαντικό ρεύμα με τοπική συγκρότηση σε συγκεκριμένες περιοχές (τόσο στον Βορρά, στο Βένετο όπου ήταν ο Νέγκρι, αλλά και στη Ρώμη όπου ξεχωρίζει και η μορφή του Φράνκο Πιπέρνο) και δικτύωση σε κρίσιμους εργατικούς χώρους, δουλεύοντας σε συγκεκριμένους μεγάλους εργοστασιακούς χώρους και μάλιστα σε αυτούς που θα έχουν και την πιο μαζική συμμετοχή στις κινητοποιήσεις που θα οδηγήσουν στο «θερμό φθινόπωρο». Ήδη πριν το 1969 σε διάφορες περιπτώσεις οι ομάδες που αναφέρονται σε αυτό το ρεύμα χρησιμοποιούν την υπογραφή *Potere Operaio* (Εργατική Εξουσία). Μετά το σημείο καμπής που ήταν η απεργία της FIAT το 1969 και τη ρήξη με όσους θα αποτελέσουν το βασικό πυρήνα της *Lotta Continua*, η *Potere Operaio* αρχίζει να συγκροτείται ως πολιτική οργάνωση (Νέγκρι, 1983· Negri, 2015). Σε αντίθεση με τη *Lotta Continua*, η *Potere Operaio* θα αυτοπροσδιορίζεται ως μία «νεολενινιστική» οργάνωση, αλλά ταυτόχρονα θα διαπερνάται από έναν ορισμένο δυϊσμό ανάμεσα στη διάχυση στο κίνημα και την προσπάθεια πολιτικής συγκρότησης. Βασική θεωρητική αναφορά θα παραμένει η έμφαση στον καθοριστικό ρόλο της

εργατικής υποκειμενικότητας μέσα στη διαδικασία διαμόρφωσης των τάσεων της καπιταλιστικής συσσώρευσης και η αντιμετώπιση των εργατικών αγώνων της περιόδου όχι ως αγώνων για την εργασία, αλλά ως αγώνων ενάντια στην εργασία και την καπιταλιστική της οργάνωση (Negri, 2006). Παράλληλα, σε αυτό το πλαίσιο γενικεύει μία ορισμένη εργατική φιγούρα, αυτή του «εργάτη-μάζα» του μεγάλου εργοστασίου ως η κατεξοχήν εκδοχή της *εργατικής αυτονομίας*, θεωρώντας ότι ήδη μέσα στους εργατικούς αγώνες της δεκαετίας του 1960 έχει αποτυπωθεί αυτή η δυναμική των αγώνων προς τον κομμουνισμό. Στις αρχές της δεκαετίας του 1970 θα ορίσουν το σύνολο αυτών των διεκδικήσεων, είτε αφορούν τους όρους εργασίας, είτε τους ρυθμούς, είτε τη στέγαση και τις κοινωνικές υπηρεσίες, ως επανιδιοποίηση του κοινωνικού πλούτου και θα το ονομάσουν *πολιτικό μισθό*.⁵ Παράλληλα, θέτουν την ανάγκη για το πέρασμα από την άμεση διεκδίκηση στην πολιτική σύγκρουση για την εξουσία. Αυτή την πολιτική σύγκρουση θα την ορίσουν, περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη τάση της επαναστατικής Αριστεράς, ως οργανωμένη και συντονισμένη βίαιη εξέγερση –και γι' αυτό θα θεωρητικοποιήσουν τις πράξεις μαζικής λαϊκής βίας, τις συγκρούσεις με την αστυνομία και τους φασίστες, τις συγκρούσεις με τους μπράβους της εργοδοσίας, τις πυρπολήσεις γραφείων του φασιστικού κόμματος– εξού και η αναφορά στο «Κόμμα της Εξέγερσης».

Εκτός από αυτές τις οργανώσεις θα υπάρξουν και μία σειρά από άλλες μικρότερες που θα ξεπηδήσουν μέσα από το φοιτητικό κίνημα και θα κάνουν την ιταλική επαναστατική Αριστερά ένα ιδιαίτερα μαζικό ρεύμα που αφορούσε πολλές δεκάδες χιλιάδες αγωνιστές, πολύ σημαντική παρουσία μέσα σε εργατικούς χώρους και μεγάλη συμβολή όχι μόνο στο ξέσπασμα κινημάτων, αλλά και στον συνολικό μετασχηματισμό της ιταλικής κοινωνίας σε όλους τους τομείς της.

4. Όπως παρατηρούσε και το κύριο άρθρο του φύλλου αρ. 2 της εφημερίδας *Lotta Continua*. «Δεν υπάρχει "ορθή" πολιτική γραμμή ανεξάρτητα από τη δύναμη του μαζικού κινήματος». Βλ. σχετικά <http://www.nelvento.net/archivio/68/lc/poco.htm>.

5. Στο ίδιο.

Σε όλη την περίοδο που συζητάμε, η όξυνση της ταξικής πάλης στην Ιταλία φτάνει σε ένα βαθμό χωρίς σύγκριση σε όλη την Ευρώπη και ως προς την κλίμακα των κοινωνικών και πολιτικών συγκρούσεων και ως προς τη μαχητικότητα των εργατικών αγώνων και ως προς τη μαζικοποίηση των επαναστατικών οργανώσεων. Από όλους τους μητροπολιτικούς καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, η Ιταλία έφτασε πιο κοντά στην κρίση της ηγεμονίας και την επαναστατική κατάσταση.

Το γεγονός αυτό φάνηκε να το αντιλαμβάνεται πρώτο το ίδιο το αστικό κράτος και δη ο σκληρός κατασταλτικός του πυρήνας, που διατηρούσε ταυτόχρονα ιστορικές αναφορές στο φασιστικό κράτος αλλά και διασυνδέσεις με του ΝΑΤΟϊκούς μηχανισμούς, με κομβικό το ρόλο της Gladio, δηλαδή της ιταλικής εκδοχής των δικτύων που θα εξασφάλιζαν την «ένοπλη αντίσταση» σε περίπτωση κατάληψης της εξουσίας από τους κομμουνιστές. Η δράση αυτή θα αποτυπωθεί και σε έναν ολόκληρο κύκλο από πολύνεκρες επιθέσεις «μαύρης τρομοκρατίας», αλλά και σε σχέδια προετοιμασίας στρατιωτικού πραξικοπήματος (Ganser, 2005).

Όμως, από τη μεριά της Αριστεράς σε όλες τις εκδοχές της θα απουσιάσει εκείνη η στρατηγική τοποθέτηση που θα μπορούσε πραγματικά να θέσει το ζήτημα της εξουσίας και να μετασχηματίσει την κρίση της ηγεμονίας σε επαναστατική κρίση.

Το Κομμουνιστικό Κόμμα, με μία ευέλικτη τακτική του στο εργατικό κίνημα αλλά και την προσπάθεια να εκπροσωπήσει ένα αίτημα αλλαγής, ενισχύεται εκλογικά την ίδια ώρα που μετατοπίζεται προς τα δεξιά. Η προηγούμενη τοποθέτηση υπέρ μίας κυβέρνησης της Αριστεράς, χωρίς να εγκαταλείπεται πλήρως, αντικαθίσταται από το στόχο του «ιστορικού συμβιβασμού» ανάμεσα στην Αριστερά και τη χριστιανοδημοκρατία, με στόχο την υπεράσπιση των δημοκρατικών θεσμών, αναλαμβάνοντας για άλλη μία φορά την ιστορική ευθύνη μίας «ματαιωμένης επανάστασης»:

“δημοκρατική εναλλακτική λύση”, δηλαδή για την πολιτική προοπτική μίας συνεργασίας με μίας συνεννόησης των λαϊκών δυνάμεων κομμουνιστικής και σοσιαλιστικής έμπνευσης με τις λαϊκές δυνάμεις καθολικής έμπνευσης. [...]

Η σοβαρότητα των προβλημάτων της χώρας, οι απειλές, που πάντα επίκεινται, αντιδραστικών περιπετειών και η αναγκαιότητα να ανοίξει τελικά για το έθνος ένας σίγουρος δρόμος οικονομικής ανάπτυξης, κοινωνικής ανανέωσης και δημοκρατικής προόδου καθιστούν όλο και πιο επείγον και ώριμο το καθήκον να φτάσουμε σε εκείνο που μπορεί να οριστεί σαν ο νέος μεγάλος “ιστορικός συμβιβασμός” ανάμεσα στις δυνάμεις που συσπειρώνουν και εκπροσωπούν τη μεγάλη πλειοψηφία του Ιταλικού λαού».

(Μπερλιγκουέρ, 1977: 128, 132)

Κινηματικά οι αρχές της δεκαετίας του 1970 σφραγίζονται από μεγάλους αγώνες με αποκορύφωμα την κατάληψη στο εργοστάσιο Mirafiori της FIAT το 1973 (Balestrini κ.ά., 1997). Ριζοσπαστικοποιούνται επίσης και οι μορφές πάλης με τις άγριες απεργίες, τις πορείες μέσα στα εργοστάσια, τις καταλήψεις, τα διάχυτα «μπλοκαρίσματα» της παραγωγής, τις μεγάλες καμπάνιες «αυτομείωσης» τιμών σε δημόσια αγαθά όπως ο ηλεκτρισμός και οι συγκοινωνίες, τις καταλήψεις στέγης κ.λπ., ακόμη και μαζικές επανιδιοποιήσεις από σουπερμάρκετ (τα περίφημα «προλεταριακά ψώνια»). Παράλληλα, έχουμε τη μεγάλη ανάπτυξη των κοινωνικών κινήματων και ιδίως του φεμινιστικού με τους αγώνες για το διαζύγιο και την έκτρωση.

Παρά αυτές τις μεγάλες δυνατότητες που υπάρχουν, η ιταλική επαναστατική Αριστερά βιώνει μία κρίση στρατηγικής. Πρώτα από όλα ήδη κατά την περίοδο 1969-1970, χάνεται η δυνατότητα να υπάρξει μία σχετικά ενιαία πολιτική εκπροσώπηση του νέου κινήματος τόσο στους εργατικούς χώρους, όσο και στη νεολαία. Παρότι στην Ιταλία η άκρα Αριστερά δεν έχει το σεχταρισμό που χαρακτήρισε άλλες χώρες, εντούτοις η διαμόρ-

φωση τεσσάρων βασικών οργανώσεων θα εμποδίζει τη συγκέντρωση δυνάμεων και τη διαμόρφωση ενός πανεθνικού πολιτικού οργανισμού ικανού να αποτελέσει εναλλακτική λύση προς τα αριστερά σε σχέση με το ΙΚΚ. Παρά τη γείωση σε στρώματα του βιομηχανικού προλεταριάτου, τη νεολαία και τη μισθωτή διανομή ιδίως στον Βορρά, δεν θα μπορέσουν ποτέ να έχουν ανάλογη γείωση ούτε στον Νότο, ούτε σε άλλα κοινωνικά κομμάτια που θα μείνουν προσκολλημένα είτε στο ΙΚΚ είτε στη χριστιανοδημοκρατία. Η κρίση στρατηγικής ενεργοποιείται μέσα από διαδικασίες, κατά τις οποίες κάθε οργάνωση πιστεύει ότι τη φέρνουν πιο κοντά στην πολιτική αναβάθμιση.

Η Potere Operaio θα είναι χρονικά η πρώτη οργάνωση που θα περάσει κρίση. Η κουλτούρα του «Κόμματος της Μιραφιόρι», η πεποίθηση ότι ήδη μέσα στους αγώνες αναδεικνύεται μία επαναστατική εργατική υποκειμενικότητα και η αντίληψη της επαναστατικής πολιτικής πρωτίστως ως βίαιης εξέγερσης οδηγούν στην κρίση του κομματικού μοντέλου και στην αποδοχή είτε μίας πολύ πιο διάχυτης εκδοχής πολιτικής συγκρότησης, είτε στην τροφοδοσία των ένοπλων οργανώσεων. Καθώς αδυνατεί να επιλύσει τον διϋσμό ανάμεσα στη λογική της πρωτοπορίας και τον γενικευμένο κινηματισμό και να εξεύρει μία στρατηγική έξοδο από το δίλημμα «διάχυση στα κινήματα ή προετοιμασία της εξέγερσης στα όρια του μιλιταρισμού», το φθινόπωρο του 1973 η Potere Operaio αυτοδιαλύεται και ορίζει τη μορφή δράσης από εδώ και πέρα ως *Οργανωμένη Αυτονομία*.⁶

Την ίδια περίοδο οι υπόλοιπες οργανώσεις επιμένουν κυρίως στην κομματική συγκρότηση. Το Manifesto προχωρά στη συγκρότηση του PDUP, η Avanguardia Operaia αποκτά όλο και πιο κομματικές δομές και η Lotta Continua αποκτά περισσότερο γνωρίσματα «δημοκρατικού συγκεντρωτισμού». Αυτό συνδυάζεται με μία έντονη στροφή προς το κεντρικό

πολιτικό και προς το ερώτημα των εκλογών. Η δυνατότητα μίας κυβέρνησης της Αριστεράς αντιμετωπίζεται ως ενδεχόμενο να πυροδοτηθεί μία διαδικασία κοινωνικού μετασχηματισμού και ένας νέος ριζοσπαστισμός. Αυτό οδηγεί στην εκλογική κάθοδο γύρω από το σχηματισμό της «Προλεταριακής Δημοκρατίας» τον Ιούνιο 1976, αλλά και τη διάψευση της ελπίδας για «κυβέρνηση της Αριστεράς» και την εκκίνηση μίας διαδικασίας αποδιάρθρωσης των οργανώσεων.

Αυτό σημαίνει ότι το κίνημα της αυτονομίας στις διάφορες παραλλαγές του σηματοδοτεί ταυτόχρονα την απελευθέρωση κινηματικών πρακτικών, αλλά και την κρίση στρατηγικής της επαναστατικής Αριστεράς. Περιλάμβανε εργατικές επιτροπές, φοιτητικές κολεκτίβες, έντυπα, συσπειρώσεις, κινήματα (Νέγκρι, 1983· Balestrini κ.ά., 1997). Το χαρακτηριστικό του ήταν η ενεργή συμμετοχή, η ριζοσπαστικοποίηση των αιτημάτων, η ολόπλευρη αμφισβήτηση της καπιταλιστικής καθημερινότητας, η αμφισβήτηση των ορίων της νομιμότητας και η υιοθέτηση μορφών αυτοάμυνας. Εμφανίζονται όμως και τα πρώτα στοιχεία απομάκρυνσης από την εργατική κεντρικότητα. Ο Τόνι Νέγκρι μετατοπίζεται σε μία θεώρηση της εκμετάλλευσης ως γενικής καθυπόταξης, θεωρώντας κάθε μορφή αντίστασης ή άρνησης της εργασίας ως αυτοαξιοποίηση, δηλαδή έμπρακτη άρνηση του νόμου της αξίας και επανιδιοποίηση του κοινωνικού πλούτου.

Το καθήκον μας είναι η θεωρητική επαναδιατύπωση της άρνησης της εργασίας στο πρόγραμμα, στην τακτική, στη στρατηγική των κομμουνιστών. Σήμερα, όπως ποτέ στο παρελθόν, η άρνηση της εργασίας αποτυπώνει την κεντρικότητά της ως ένα σημείο σύνθεσης του κομμουνιστικού προγράμματος, τόσο στις υποκειμενικές όσο και στις αντικειμενικές πλευρές του. Η άρνηση της εργασίας είναι στην πραγματικότητα η πιο ειδική, υλικά καθορισμένη θεμελίωση της παραγωγικής δύναμης την οποία επανοικειοποιούμαστε, για να εξηγητήσουμε το στόχο της εργατικής αυτοαξιοποίησης.

(Negri, 2006: 285)

6. Βλ. σχετικά Potere Operaio, «Atti del Seminario di Padova», 1973 <http://www.nelvento.net/archivio/68/potop/settantatre.htm>

Η υποτίμηση της μαρξιστικής θεωρίας της αξίας και του κράτους προς όφελος σχημάτων συνολικής εκμετάλλευσης του «κοινωνικού εργάτη» από το κεφάλαιο μπορεί να επέτρεπε τη θεωρητικοποίηση του δυναμικού των νέων κινήματων και τη λογική της πολιτικοποίησης όλων των πλευρών της κοινωνικής ζωής (σεξουαλικότητα, φύλο, πολιτισμικές πρακτικές), ωστόσο δεν μπορούσε να ορίσει με σαφήνεια τη δυνατότητα μίας αντικαπιταλιστικής συμμαχίας.

Αυτό προκύπτει και από μία μετατόπιση και ως προς τα κοινωνικά υποκείμενα. Ενώ στην περίοδο 1967-1973 κυριαρχούν οι φιγούρες αφενός του βιομηχανικού εργάτη στα μεγάλα εργοστάσια και του στρατευμένου φοιτητή, που κυριαρχούν και στις συνελεύσεις, τις τοπικές επιτροπές και τις οργανώσεις, τώρα αρχίζουν να εμφανίζονται και νέα κοινωνικά κομμάτια: νεαροί εργαζόμενοι από τις μικρές επιχειρήσεις, από χώρους προσωρινής απασχόλησης και την «άτυπη» οικονομία, φοιτητές μεταξύ σπουδών και περιστασιακής εργασίας, εργαζόμενοι στο δημόσιο τομέα (π.χ. υγειονομικοί), εργαζόμενοι στα μέσα μεταφοράς, άνεργοι (Bologna, 1977).

Όλα αυτά θα αποτυπωθούν και στο κίνημα του 1977, που παρότι ξεσπά ως φοιτητικό κίνημα στην πραγματικότητα εκφράζει τον νέο ριζοσπαστισμό και τα νέα στρώματα, την ίδια στιγμή που περισσότερο από τα προηγούμενα σφραγίζεται από τη ρήξη με το Κομμουνιστικό Κόμμα, από πολύμορφες μορφές αμφισβήτησης, αλλά και εξαιρετικά βίαιες συγκρούσεις, με αποκορύφωμα την παρουσία στις διαδηλώσεις και των πιο милитарιστικών κομματιών της αυτονομίας. Είναι σαφές ότι το κίνημα του '77 σηματοδοτούσε μία τομή μέσα στην ιστορία των κινήματων, έστω και εάν δεν ήταν ένα νέο 1968 (Giachetti, 2007). Από τη μία σηματοδοτούσε μία εντυπωσιακή στιγμή ριζοσπαστικοποίησης, που αμφισβητούσε το σύνολο των πλευρών της καπιταλιστικής καθημερινότητας και αναζητούσε έναν διαφορετικό τρόπο άσκησης πολιτικής, έξω και πέρα από κάθε λογική ανάθεσης κατοχυρώνοντας τη συνέλευση ως τη βα-

σική πολιτική μορφή. Από την άλλη, θα υπάρξει ένας έρπων милитарισμός αλλά και απουσία πολιτικού σχεδίου, γεγονός που δεν μπορούσε να υποκαταστήσει η επιδίωξη μίας άλλης αισθητικής της πολιτικής και της καθημερινότητας. Η λογική της «άρνησης της πολιτικής» στην πραγματικότητα επικυρώνει τη στρατηγική κρίση της επαναστατικής Αριστεράς. Η ταλάντευση της αυτονομίας ανάμεσα στην πλήρη διάχυση στα κινήματα και τη милитарιστική σύλληψη της εξέγερσης ως υποκατάστατο της επαναστατικής στρατηγικής, θα αποτυπώνουν στην πραγματικότητα τα πρώτα σημάδια κρίσης και αυτού του ρεύματος.

Την ίδια στιγμή το ΙΚΚ ολοκληρώνει τη δεξιά μετατόπισή του. Με τη γραμμή της «Εθνικής Αλληλεγγύης» το ΙΚΚ αποφασίζει μετά τις εκλογές του 1976 να στηρίξει ουσιαστικά την κυβέρνηση Αντρέοτι, μία κυβέρνηση που αποφασίζει πολιτικές λιτότητας, περιορισμένων αυξήσεων μισθών, αυξήσεων τιμών σε βασικά είδη, κατάργησης αργιών. Τέλος, και καθώς αρχίζουν να πληθαίνουν τα κρούσματα έντονης βίας, το ΙΚΚ γίνεται ένθερμος οπαδός των πιο σκληρών αντιπρομοκρατικών νομοθετημάτων, μετατρέπόμενο σε ανοιχτά καθεστωτική δύναμη (Abse, 1985).

Η παράλληλη εμφάνιση των ένοπλων οργανώσεων στην περίοδο που συζητάμε θα πρέπει να ιδωθεί σε συνάρτηση με τη δυναμική αλλά και με τις αντιφάσεις της επαναστατικής Αριστεράς. Δεν είναι τυχαίο ότι οι Ερυθρές Ταξιαρχίες θα έχουν αφετηρίες μέσα στις πιο προχωρημένες εμπειρίες του φοιτητικού κινήματος και ότι θα επικοινωνούν για μεγάλο διάστημα με τον εργατικό ριζοσπαστισμό (Soccorso Rosso, 1976). Μάλιστα, ως έναν βαθμό ο ίδιος ο «μилитарισμός» τους θα εκπροσωπεί όντως μία οπτική υπαρκτή μέσα σε κομμάτια πρωτοπόρων εργοστασιακών εργατών, θα είναι η οριακή εκδοχή της αυτοπεποίθησης που έδινε η δυνατότητα να μπλοκάρεται η παραγωγική μηχανή. Την ίδια στιγμή ο τρόπος που αντιμετώπιζαν το κράτος, η λογική ενός κράτους που δεν είναι πλέγμα σχέσεων αλλά κάτι που έχει κέντρο (το περίφημο «κτύπημα στην καρδιά του κράτους»), έδειχναν και

τα όρια στην κατανόηση των όρων με τους οποίους δομείται και αρθρώνεται η κρατική εξουσία. Παρ' όλα αυτά, μέσα στην κρίση της επαναστατικής αριστεράς η οργάνωση μαζικοποιείται την ώρα που η απαγωγή Μόρο δείχνει αδιέξοδο της στρατηγικής, ιδίως από τη στιγμή που η χριστιανοδημοκρατία αποφασίζει να θυσιάσει τον Μόρο παρά να αναγνωρίσει πολιτικά το «μαχητικό κόμμα». Αυτό θα οδηγήσει σε έναν φαύλο κύκλο, όπου η μαζικοποίηση θα συνδυάζεται με το στρατηγικό αδιέξοδο.

Την ίδια στιγμή το ΙΚΚ συντάσσεται πλήρως με την κυρίαρχη στρατηγική και συναινεί σε όλες τις προσπάθειες σκλήρυνσης του κατασταλτικού μηχανισμού. Αποκορύφωμα θα είναι η ψήφιση δραστικών αντιτρομοκρατικών νόμων καθώς και η προσπάθεια ποινικοποίησης πολιτικών χώρων, ιδίως της Εργατικής Αυτονομίας, με αποκορύφωμα τη μαζική σύλληψη στις 7 Απρίλη του 1979 δεκάδων στελεχών της, διανοουμένων κ.λπ. με βάση ένα θολό κατηγορήτριο, που λίγο-πολύ τους θεωρούσε πολιτικούς καθοδηγητές και οργανωτές της ένοπλης πάλης στην Ιταλία.

Ανάλογη θα είναι η εμπειρία της Prima Linea. Παρότι λιγότερο λενινιστική σε σχέση με τις ΕΤ και με μεγαλύτερη έμφαση στη θεωρητική προσέγγιση των καπιταλιστικών αναδιαρθρώσεων και των νέων μορφών άρθρωσης της αστικής εξουσίας, θα αποτύχει να απεγκλωβιστεί από τον φαύλο κύκλο της βίας ως αυτοσκοπού. Σχετικά σύντομα θα δεχθεί πολλά χτυπήματα, ενώ θα έχει σημαντικό ποσοστό μετανοημένων και συνεργατών της αστυνομίας, κάτι που θα οδηγήσει στην αποδιάρθρωσή της (Segio, 2006).

Το φαινόμενο της ένοπλης βίας στην Ιταλία ήταν ένα *φαινόμενο μαζικό*, που αφορούσε με τον ή τον άλλο τρόπο πολλές χιλιάδες ανθρώπους *σε σύνθεση* με το κίνημα. Η παρατήρηση αυτή δεν αναιρεί το ότι η καταφυγή στον ένοπλο αγώνα αποτέλεσε ένα στρατηγικό λάθος και δεν μπόρεσε να απαντήσει στο κενό επαναστατικής στρατηγικής για την εξουσία. Η για δεύτερη ουσιαστικά φορά ματαιωμένη ιταλική επανάσταση δεν μπορούσε να

υποκατασταθεί από τη λογική της παραδειγματικής βίας, ειδικά όταν αυτή έπαιρνε όλο και πιο μιλιταριστικά χαρακτηριστικά και αποκοβόταν από πραγματικές δυναμικές και την καθημερινή αναμέτρηση με την πολιτική του κεφαλαίου. Στην πραγματικότητα οι ένοπλες οργανώσεις, ιστορικό κομμάτι της επαναστατικής Αριστεράς, είναι και κομμάτι της κρίσης της.

Κατά μία παράξενη σύμπτωση ο κύκλος του ιταλικού '68 κλείνει εκεί όπου ξεκίνησε. Στις 10 Σεπτεμβρίου του 1980 η FIAT ανακοίνωσε ότι θα απολύσει 14.000 εργάτες. Το συνδικάτο αποφάσισε να κηρύξει απεργία διαρκείας. Η απεργία θα διαρκέσει 35 μέρες και ήταν η μεγαλύτερη απεργία σε μία μόνο επιχείρηση.⁷ Το ΙΚΚ συμπαραστέκεται στην απεργία και συμβολικά ο Μπερλινγκουέρ πηγαίνει στις πύλες του εργοστασίου. Στις 14 Οκτώβρη 20.000 εργαζόμενοι της FIAT, κυρίως προερχόμενοι από ειδικότητες γραφείων, επιστάτες, φύλακες, τεχνικοί, κάνουν πορεία στο κέντρο του Τορίνο καταγγέλλοντας το σωματείο και την απεργία. Τα συνδικάτα πανικοβάλλονται στο ενδεχόμενο να χάσουν αυτά τα στρώματα και σπεύδουν να υποχωρήσουν. Η εργοδοσία επιβάλλει τελικά ακόμη χειρότερους όρους και τελικά απολύονται 23.000 εργαζόμενοι. Ένας κύκλος εργατικών αγώνων έχει κλείσει.

Για σχεδόν δύο δεκαετίες η Ιταλία αποτέλεσε το πιο προχωρημένο εργαστήρι κινηματικών, πολιτικών και θεωρητικών εμπειριών στην Ευρώπη και το πεδίο όπου η επαναστατική Αριστερά έπαιξε τον πιο καταλυτικό ρόλο. Την ίδια στιγμή φάνηκε και εδώ η αδυναμία και του κομμουνιστικού κινήματος και της Αριστεράς του '68 να μπορέσουν να επεξεργαστούν μία επαναστατική στρατηγική. Η απουσία μίας ενωτικής πανεθνικής επαναστατικής οργάνωσης την επαύριο του «καυτού φθινοπώρου», ο τρόπος που η ρεβιζιονιστική μετάλλαξη του ΙΚΚ θα το κάνει να λειτουργήσει σε κρίσιμες στιγμές ως καθεστωτική δύναμη, ο τρόπος που τέθηκε το ζήτημα της ένοπλης πάλης, το βάρος

7. Abse, όπ. π. σ. 34.

μίας τεράστιας επιχείρησης καταστολής, δυσφήμισης και αποδιάρθρωσης ενάντια στο κίνημα, όλα αυτά είχαν ως συνέπεια την ήττα. Ό,τι αποτελούσε το ισχυρό σημείο των διάφορων ρευμάτων της Αριστεράς μετατρεπόταν τελικά και σε εμπόδιο: η πανεθνική απήχηση του ΙΚΚ το εγκλώβισε σε μία κατεύθυνση ενσωμάτωσης και το έκανε να απεμπολήσει το στόχο της εξουσίας· η κινηματική γείωση της άκρας Αριστεράς την έκανε να παραβλέπει ότι, αν και όντως η «ηγεμονία ξεκινά από το εργοστάσιο», δεν τελειώνει εκεί και οι καπιταλιστικές αναδιαρθρώσεις με τον

ή τον άλλο τρόπο θα αποδιάρθρωσαν τις μεγάλες εργατικές συγκεντρώσεις που αποτέλεσαν τα προπύργια της· η πραγματική αναμέτρηση με το ερώτημα της ένοπλης εξέγερσης οδήγησε σε έναν αυτοκτονικό φαύλο κύκλο βίας.

Ωστόσο, αυτό δεν αναιρεί ότι μιλάμε για ένα τεράστιο πολιτικό και κοινωνικό εργαστήριο, για μία εμπειρία από τις πιο σημαντικές του παγκόσμιου '68 και για ένα σημείο αναφοράς για όποιον επιμένει στην αναζήτηση του επαναστατικού δρόμου απέναντι στον σύγχρονο καπιταλισμό. **T**

b

Ξενόγλωσση

- Abse, T.** (1985), «Judging the PCI», *New Left Review* 1/153.
- Avanguardia Operaia** (1968), *Per il rilancio di una politica di classe*, Samonà e Savelli: Milano.
- Ballestrini, N. και Moroni P.** (επιμ.) (1997), *L'orda d'oro 1968-1977*, Feltrinelli: Milano.
- Bologna, S.** (1977), «La tribù delle tape», *Primo Maggio* 8.
- Borio, G., Pozzi F. και Roggero G.** (επιμ.) (2005), *Gli operai*, DeriveApprodi: Roma.
- Cavazzini, A.** (2013), *Enquête ouvrière et théorie critique*, Presses universitaires de Liège: Herstal.
- Ganser, D.** (2005), *NATO's Secret Armies. Operation Gladio and terrorism on Western Europe*, Frank Cass: London.
- Giachetti, D.** (2007), «La storia non si ripete: il '77 non fu un nuovo '68», *Erre* 33.
- Harman, C.** (1988), *The Fire Last time: 1968 and After*, Bookmarks: London.
- Il Manifesto** (1970), «Per il comunismo», <http://luciomagri.com/rivistauno/tesicomunismo/>.
- Il Manifesto** (1973), «Pour contester le rôle des cadres techniques» σε André Gorz (επιμ.). *Critique de la Division du travail*, Seuil: Paris.
- Magri, L.** (1971), «Italian Communism in the sixties», *New Left Review* 1/66.
- Magri, L.** (2009), *Il Sarto di ulm*, il Saggiatore: Milan.
- Negri, A.** (2006), *I libri del*

- rogo*, DeriveApprodi: Roma.
- Negri, A.** (2015), *Storia di un comunista*, Ponte alle grazie: Milano.
- Panzieri, R.** (1961), «Sull'uso capitalistico nelle machine nelle neocapitalismo», *Quaderni Rossi* 1.
- Panzieri, R.** (1976), *Lotte operaie nello sviluppo capitalistico*, Einaudi: Torino.
- Pavone, C.** (2013), *A Civil War. A History of the Italian Resistance*, Verso: London.
- Quaderni Rossi** (1968), *Luttes ouvrières et capitalisme d'aujourd'hui*, Maspero: Paris.
- Rossanda, R.** (2010), *The Comrade from Milan*, Verso: London.
- Segio, S.** (2006), *Una vita in prima linea*, Rizzoli: Milano.
- Soccorso Rosso** (1976), *Brigate Rosse. Che cosa hanno fatto, che cosa hanno detto, che cosa se ne è detto*, Feltrinelli: Milano.
- Togliatti, P.** (1961), *Le parti communiste italien*, Maspero: Paris.
- Tronti, M.** (2006), *Operai e Capitale*, DeriveApprodi: Roma.
- Viale, G.** (1968), «Contro l'università», *Quaderni Piacentini* 33.
- Viale, G.** (1978), *Il sessantotto tra rivoluzione e restaurazione*, Mazzotta: Milano.
- Wright, S.** (2002), *Storming Heaven. Class Composition and Struggle in Italian Autonomist Marxism*, Pluto Press: London.

Ελληνόγλωσση

- Βούλγαρης, Γ.** (1990), *Ο*

- δύσκολος εκσυγχρονισμός. Πολιτικές στρατηγικές και κοινωνικό κράτος στη σύγχρονη Ιταλία*, Εξάντας: Αθήνα.
- Ιωακείμogliου, Η.** (1987), *Η αυθόρμητη τάση των φαινομένων*, Αξίος: Θεσσαλονίκη.
- Il Manifesto** (1975), *Κείμενα*, Εξάντας: Αθήνα.
- Cavazzini, A.** (2018), «Πολιτική, γνώση, πολιτισμός. Παρατηρήσεις σχετικά με το ιταλικό φοιτητικό κίνημα», *Ουτοπία* 125.
- Καστελίνα, Α.** (1975), «Για το κίνημα των αντιπροσώπων» σε *Il Manifesto* (1975).
- Κλαουντίν, Φ.** (1981), *Η κρίση του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος*, Γράμματα: Αθήνα.
- Κοριά, Μ.** (1985), *Ο εργάτης και το χρονόμετρο. Τηλορισμός - φορντισμός και μαζική παραγωγή*, Κομμούνια: Αθήνα.
- Μάγκρι, Λ.** (1975), «Προς το θερμό φινόπυρο» σε *Il Manifesto* (1975).
- Μπαλεστρίνι, Ν.** (1979), *Τα θέλουμε όλα*, Στοχαστής: Αθήνα.
- Μπερλινγκουέρ, Ε.** (1977), *Ιστορικός συμβιβασμός*, Εξάντας: Αθήνα.
- Νέγκρι, Α.** (1983), *Από τον εργάτη μάζα στον κοινωνικό εργάτη. Ο Ιταλικός «Μάγος*, Κομμούνια: Αθήνα.
- Ντελ Καρία, Ρ.** (1986) «Ο Ιταλικός "Μάγος" των φοιτητών» σε Βιάλε, Ντελ Καρία, Γκιγιεμπώ, '68. *Η παγκόσμια έκρηξη*, Αθήνα: Κομμούνια.
- Τρόντι, Μ.** (2018), «Ο Λένιν στην Αγγλία», *Ουτοπία* 125.